

Aliya İzzetbegoviç'in Düşüncesinde Üç Kavram: Adalet, Hukuk ve Hürriyet*

Zühtü Arslan **

Değerli katılımcılar,
Hanımefendiler, beyefendiler,

Sizleri en kalbi duygularımla, sevgi ve saygıyla selamlıyorum.

Bugün bu toplantıda bir araya gelmemize vesile olan büyük insanı, merhum Aliya İzzetbegoviç'i rahmet ve minnetle anıyorum. Mekânı Cennet olsun.

Böylesine parlak bir kutup yıldızının ölüm yıldönümü nedeniyle onun öğrenim gördüğü üniversitede düzenlenen bu konferansta bulunuyor olmaktan büyük bir memnuniyet duyduğumu ifade etmek isterim. Bu fırsatı verdikleri için de konferansı düzenleyenlere şükranlarımı arz ediyorum.

Hiç kuşkusuz Aliya İzzetbegoviç ismi çok boyutlu bir insanı çağırıştırıyor. Kararlı bir mücadele adamı, cesur bir komutan, adil ve bilge bir devlet başkanı... Kanaatimce tüm bu yönleri arasında Aliya'yı biricik ve kalıcı kılan onun her şeyden evvel bir düşünür olmasıdır.

Gerçekten de çok sayıda kişinin düşünce hamurunu yoğuran ve zihin dünyalarını aydınlatan bir düşünürü vefatının 15. yılında anmak üzere burada toplanmış bulunuyoruz. Tefekkür ve tezekkür anlamında düşünceye ne kadar az rastlandığı, bu açıdan dünyamızın gitgide çoraklaştığı dikkate alındığında kelimenin tam anlamıyla bir mütefekkeri anmak çok daha anlamlı hale gelmektedir.

Bu noktada Aliya'nın da eserlerinde atıf yaptığı bir düşünürü, Martin Heidegger'i anmak isterim. 1955 yılında, hemşehrisi olan bir bestecinin 175. doğum yıldönümü nedeniyle yaptığı konuşmada Heidegger tam da bu düşünce fakirliğinden bahseder. İnsanın düşünmediğini, hatta

---

* Saraybosna Üniversitesi'nde 19 Ekim 2018 tarihinde düzenlenen "Aliya İzzetbegoviç ve Onun Hukuk ile Devlet Anlayışı" konulu Konferans için hazırlanan konuşma metnidir.

** Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi Başkanı.

düşünmekten kaçtığını, bu nedenle anma toplantılarının düşünceden uzak olduğunu, hatta düşünce-sizlikle yan yana durduğunu söyler.¹ Hâlbuki Heidegger'a göre, "insan *düşünen*, yani, *tefekkür eden* (meditating) bir varlık"tır.²

Bugün burada Heidegger'ın tanımına tam olarak uyan Aliya İzzetbegoviç'in adalet, hukuk ve hürriyet kavramları etrafında geliştirdiği düşünce üzerinde konuşmak istiyorum. Hiç kuşkusuz Aliya'nın düşüncelerini tüm boyutlarıyla ortaya koyma iddiasında değilim. Bana ayrılan zaman da, onun eserlerini Türkçe ve İngilizce çevirilerinden okumam nedeniyle birikimim de buna izin vermez. Benimkisi, Aliya'nın zengin düşünce dünyasına mütevazı ve tamamlanmamış bir giriş çabasıdır.

Buyurun onun zengin tefekkür dünyasına girmeyi hep birlikte deneyelim.

1. Genel değerlendirme: Doğu-Batı arasında köprü olmak

Değerli katılımcılar,

Nobel Edebiyat Ödülü sahibi İngiliz şair Rudyard Kipling'in meşhur şiirini bilirsiniz. Diyor ki: "*Doğu doğudur, Batı da Batı/Ve bu ikisi hiçbir zaman bir araya gelmeyecektir; ta ki yer ve gök, Tanrı'nın büyük hüküm kürsüsünde hazır bulunana kadar*".

Aliya, doğu ve batının arasında durup, bu ikisini biraraya getirmek isteyen biriydi. Burada doğu ve batı medeniyetini çok iyi bilen, her iki dünyanın ruh ve düşünce köklerini detaylarına kadar analiz etmiş bir düşünürden bahsediyoruz. Sadece "Doğu Batı Arasında İslam" kitabını okuduğumuzda bile, onun bir yandan antik Yunan'dan bugüne batı düşüncesine, diğer yandan İslam'ın ilk döneminden günümüze doğu düşüncesine olan hâkimiyetini görmek mümkün. Bu kitap, Aristoteles'ten Heidegger'e, Sophocles'ten Nietzsche'ye, Stoacılardan Frankfurt Okuluna, Batı klasiklerinden Rus edebiyatına kadar düşünce, sanat, tarih, medeniyet, teknoloji, hukuk gibi kavram ve kurumların ele alındığı bir zihinsel yolculuğa çıkarır sizi.

---

¹ Martin Heidegger, *Discourse on Thinking*, Çeviren: J.M.Anderson ve E.H. Freund, (New York: Harper Books, 1956), s.45.

² *Ibid.*, s. 47.

Ancak, Aliya'nın bu eseri okuyucuyu bilgilendirmeye yönelik bir düşünce ya da felsefe tarihi değildir. Onun bir tezi vardır. Kanaatimce Aliya'nın tüm kitaplarında ve hayatı boyunca savunduğu temel tez şudur: “Evet doğu doğudur, batı da batı. Ancak bu ikiliyi biraraya getirecek olan, bu ikisinin sahibi olan Allah'tır.” Aliya'ya göre iyi ve kötü gibi ahlaki davranışları, sorumluluğu ve son kertede insani varoluşu anlamlı kılan da tarihi yapan da yaratıcıdır.

Aslında bu durum, tam da doğu ve batı arasında köprü misyonunun bir yansımasıdır. Aliya, bunu Bosna-Hersek'in kimlik meselesi olarak görür. Bu bir yandan Avrupalı olmayı, diğer yandan da kendine ait değerleri korumayı gerektirmektedir. Vefatından iki yıl önce, gazeteci rahmetli Akif Emre'ye verdiği mülakatta Aliya'nın son sözleri bu meseleye ilişkindir. Aliya, Türkiye gibi “Bosna-Hersek'in Doğu-Batı arasında köprü olması gerektiğini”, bu bağlamda “iki güçlü kaynağa, Batı kültürü ve Doğu geleneğine yaslanmak zorunda” olduğunu, bunun da “Boşnakların ve Türklerin çözmesi gereken temel sorun”u oluşturduğunu ifade etmiştir.³

2. Adalet: “En yüksek emir”

Aslında Aliya, bu yakıcı kimlik meselesini ortaya koyarken, farklı zamanlarda onun temel parametrelerini de açıklamıştır. Bu kimliğin siyasal/toplumsal düzen boyutunda temel bir kavram olarak “adalet” karşımıza çıkmaktadır.

Doğunun ve batının sahibi, bu ikiliyi bir araya getirecek olan “adalet”i emretti (Araf, 7/29; Nahl, 16/90). Aliya'nın ifadesiyle “en yüksek emir” olan adalet, “hem şahsî hem de sosyal bir fazilettir”. Bu yönüyle adalet kişinin hem insan hem de vatandaş olarak terbiyesine yönelik bir işlev görür.⁴

Dolayısıyla denebilir ki Aliya'nın tüm hayatı boyunca savunduğu düşünce, farklılıkların birarada yaşayabildiği, eşitlik ve özgürlük temelinde adil bir siyasal/hukuksal düzenin kurulmasıdır. Gerçekten de Aliya, kendisinden önceki birçok düşünür gibi, farklılıkların birlikte yaşayacağı adil bir dünya için çaba göstermiştir.

---

³A. İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, 19.Baskı, Çevirenler: F. Altun ve R. Ahmetoğlu, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), s.253; A. İzzetbegoviç, *Geleceği Yenilemek*, Derleyen: A. Öz, 3. Baskı, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2018), s.123.

⁴ A. İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 3. Baskı, Çeviren: S. Şaban, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), ss. 286-287.

Aliya'ya "öteki" ile sağlıklı bir ontolojik ilişkinin hayati derecede önemli olduğunu savunan Kant, Rawls, Derrida ve Foucault gibi modern ve post-modern düşünürlerden ayıran iki temel özellik vardır. Birincisi, Aliya'nın bu konudaki görüşlerinin kaynağında onun kimliğini belirleyen ve düşünce sistemine hâkim olan İslam anlayışının bulunmasıdır. İkincisi ise diğer düşünürlerden farklı olarak Aliya'nın düşüncelerini bir devlet adamı olarak belli ölçüde uygulamaya geçirmiş olmasıdır.

Aliya İzzetbegoviç, adaletin tezahürünü "öteki" ile kurulan ilişkide görür. Kuşkusuz bu ilişkinin odağına da doğuştan gelen bir meziyet olmaktan ziyade sonradan öğrenilen ve zor gelişen bir davranış biçimi olan hoşgörüyü oturtur. Zira "tabii olan hoşgörüsüzlüktür". Aliya, bu nedenle, söz konusu davranışı kazanmanın ve uygulamanın yıllar alan bir süreç olduğunu söyler. Nitekim bir caminin yanında sinagogun, onun yanında bir kilisenin bulunmasını kabullenmek yüzyılları almıştır.⁵

Aliya "her zaman hem camiden ezan hem de kiliseden çan sesinin duyulacağı, medeni hayat konsepti"ni sahipleniyor ve savunuyordu.⁶ BM Genel Kurulu'nun 49. Birleşiminde yaptığı konuşmada şöyle diyordu: "*Bizim Bosna dediğimiz şey Balkanlarda sadece bir toprak parçası değildir. Çoğumuz için Bosna sadece vatan değil, o bir fikirdir. Bu, farklı din, farklı millet ve kültür geleneklerine sahip insanların bir arada ve beraber yaşayabileceğinin inancıdır*".⁷

Öte yandan Aliya, şahsında geliştirdiği bu davranış biçiminin ruh köklerinin İslam olduğunu söyler. 1994 yılında Almanya'da yayınlanan bir dergiye verdiği mülakatta "siz Avrupa hoşgörüsüne bağlı bir Müslüman olarak tanınıyorsunuz" şeklinde başlayan bir soruyu şöyle düzeltir: "*Benim hoşgörüm, Avrupa değil İslam kökenlidir. Eğer hoşgörülüysen, öncelikle ve en çok Müslüman olduğum için, ancak ondan sonra Avrupalı olduğum içindir*".⁸ Aynı mülakatta bu hoşgörünün tarihsel yansımalarını da anlatmaktan geri durmaz. Türklerin aslında çok da yumuşak bir idare anlayışına sahip olmadığını, ancak yüzyıllar süren hâkimiyetlerinde Balkanlar'da hiçbir dinin mabedini yıkmadığını söyler.

---

⁵ İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, s.49.

⁶ A. İzzetbegoviç, *Köle Olmayacağız*, Çeviren: R. Ademi, 4.Baskı, İstanbul: Fide Yayınları, 2018, s. 179.

⁷ *Ibid.*, ss. 204-205.

⁸ A. İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, 14. Baskı, Çevirenler: A. Erkilet, A. Demirhan ve H.Öz, (İstanbul, Klasik Yayınları, 2016), s. 195.

Aliya'nın bahsettiği bu hoşgörünün somutlaşmış halini Fatih Sultan Mehmed'in 1463 yılında yazdığı "Ahidnamesi"nde bulmak mümkündür. Sultan Mehmed bu metinde Bosnalı [Fransiskan] ruhbanlara ve kiliselerine hiç kimsenin engel olmamasını, onların ülkede güven içinde ve serbestçe yaşayacaklarını, hiç kimsenin "kendilerine ve canlarına ve mallarına ve kiliselerine ve dışarıdan ülkeye gelenlerine" dokunmayacağını, saldırıp incitmeyeceğini taahhüt etmektedir.

Fatih'in "Ahidnamesi"nden yaklaşık doksan yıl sonra, 1563 yılında Cenevre'de bu hoşgörü anlayışının tam zıddı bir anlayışın elim bir yansıması yaşanmıştır. Miguel Servet adında bir İspanyol, dini kanaatlerinden dolayı sapkınlıkla itham edilmiş ve düşük ateşte kitaplarıyla birlikte yakılarak ölüme mahkûm edilmiştir.⁹ Dini hakikatleri inkâr suçu (blasphemy), her zaman diri diri yakılarak ölüme cezalandırılmasa da, İngiltere başta olmak üzere birçok Avrupa ülkesinde uzun yıllar varlığını sürdürmüştür.¹⁰

Ancak, hemen belirtmek gerekir ki, ölümcül fanatizme karşı vicdanın sesini yükseltenler de her devirde olmuştur. Yine bir din âlimi olan Castellio, Servet'in yakılmasına sebep olan anlayışı mahkum edecek bir hoşgörü manifestosu yayınlamıştır. Castellio tüm bu vahşetin Hz. İsa'ya mal edilmesini şu sözlerle eleştirmiştir: "Ah, yalnızca iblisin isteği ve icadı olabilecek böylesi şeyleri İsa'nın üzerine atmak, insanların ne alçakça cüreti!"¹¹

Diğer yandan Aliya, adil bir toplumsal ve siyasi düzenin temel felsefesini "insan olmak ve insan kalmak" ilkesi olarak ifade etmiştir. Bu ilke, bir yandan bireysel ve varoluşsal olarak hayatımızı anlamlandırma, diğer yandan da kendisini farklı konumlandıran ve anlamlandıranlarla birlikte barışçıl bir şekilde birarada yaşamının anahtarını sunmaktadır. Başka bir ifadeyle, "insan olmak ve insan kalmak" biri moral/ahlaki, diğeri de hukuki/siyasi olmak üzere iki ilkeyi bünyesinde barındırmaktadır.

Bütünüyle ahlaki olan "insan olmak ve insan kalmak" kavramı, siyasal dile çevirildiğinde ortaya demokratik hukuk devleti anlayışı çıkar. Aliya'nın ifadesiyle "politik dilde bu, hukuka uygun bir devlet kurmaya çalışacağız, demektir." Devam ediyor Aliya: "Bu, aynı zamanda

---

⁹ S. Zweig, *Castellio Calvin'e Karşı ya da Bir Vicdan Zorbalığı Karşı*, çeviren: M.Topal ve K.Koçak, (İstanbul: İletişim yayınları, 2018), ss.144-147.

¹⁰ H.L.A. Hart, *Law, Liberty and Morality*, (Oxford: Oxford University Press, 1963), s.44.

¹¹ Zweig, *Castellio Calvin'e Karşı*, s.173.

uygulamada Őu anlama gelir: Bu devlette, hiç kimse dininden, ulusal ya da politik inancından dolayı zulme uğramayacak. Bu bizim en temel yasamız".¹²

“İnsan olmak ve insan kalmak” Şeklinde ifade edilen moral ve siyasi ilkenin, bir yandan hukukun üstünlüğüne diğer yandan da bireylerin temel hak ve özgürlüklerine dayanan demokratik bir devleti gerektirdiği açıktır.

3. Hukuk: “İki kutuplu birlik”

Hukuk, Aliya'nın siyasi düşünce ve pratiğinde merkezi bir yer işgal eder. “*Doğu Batı Arasında İslam*” adlı eserinde hukuk anlayışını, Marksist ve pozitivist yaklaşımları eleştirmek suretiyle ortaya koyar. Marx “Yahudi Meselesi” başlıklı yazısında doğuştan ve insan haysiyetinin gereği olarak sahip olunan insan haklarını, toplumdaki soyutlanmış egoist burjuva bireyinin hakları olarak görür. Jeremy Bentham da bu hakları “metafizik saçmalık” olarak nitelendirir.¹³

Aliya, Marksizmin hukuku, egemenlerin iradesi, siyasi bilincin yansıması ve siyasi tedbir olarak gören yaklaşımını kabul etmez. Ona göre hukuk, “bir yandan gaye güdücüdür, sosyaldir, siyasidir; objektiftir ve tamamen dünyaya dönüktür; öbür taraftan ise normatiftir, ahlakidir”. Başka bir ifadeyle hukuk, hem siyasi hem de ahlaki yönü olan “iki kutuplu bir birliktir”.¹⁴

Bu iki kutupluluğu açıklarken “fiziki” ve “ahlaki” kuvvet tabirlerine başvurur. Marksizmin içinde hukuka yer yoktur, zira “hukuk fiziğe zıttır”. Fiziki esas alan anlayışta her alanda “kesinlik” olduğu için “olmalı” Şeklinde bir normatif alan düşünülemez. Aliya devlet ve hukuk arasındaki ilişkiyi de Şöyle ifade eder: “*Devlet ile iktidar fiziki, mahkeme ile hukuk ise ahlâki kuvvetin ifadesidir. Mahkemenin (hukukun) manevi kuvvetinin devletin fiziki kuvvetine denk olabileceğini kabul etmek, fikrin maddeden, ruhun da eşyadan üstünlüğünü kabul etmek demektir.*”¹⁵

Diğer yandan Aliya, Hegel'in Romalıların hukuk anlayışına dair tespitlerinden hareketle hukukun amacını ortaya koyar. Hegel'e göre Romalıları “vicdan ve kalpten bağımsız, harici olan

¹² İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, s. 75.

¹³ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 298. Aynı konuda bkz. Z. Arslan, “Taking Rights Less Seriously: Postmodernism and Human Rights”, *Res Publica*, 5 (1999): 195-215, ss.197-199.

¹⁴ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 302.

¹⁵ *Ibid.*, s. 305.

hukuk prensibini keşfetmişlerdir”.¹⁶ Aliya hukukla ilgili bu ifadeyi “çelişkili” bulmuş ve şu tespiti yapmıştır: “Hukuk asla sadece harici değildir, özü bakımından o, kendisine doğru çabaladığı adalet fikridir”.¹⁷

Aliya’ya göre hukukun en önemli işlevi, temel hak ve özgürlükleri korumak için iktidarı sınırlandırmaktır. Onun ifadesiyle “İktidarın herhangi bir sınırlamasının başladığı zamanda ve yerde hukuk başlar.”¹⁸ Tam da bu nedenle Aliya demokrasiyi hukukun üstünlüğü ilkesiyle bağlı bir yönetim anlayışı olarak görür. Buna göre, demokrasi çoğunluğun sınırsız yönetimi olmayıp, çoğunluk iradesinin hukukla sınırlandırılmasını gerektirir.¹⁹

Diğer yandan hukukun üstünlüğü ilkesinin bir gereği de mahkeme kararlarına uymaktır. Aliya, 1990 yılında yaptığı bir konuşmada eski Yugoslavya yöneticilerini Anayasa Mahkemesinin bir iptal kararına uymadıkları için Anayasayı ihlalle suçlar. Ona göre “Anayasa’ya aykırı kanun yapmak ayrı bir şeydir -çünkü bu bilmezlikten de olabilir- Anayasa Mahkemesi’nin aykırılık hususunda verdiği kararından sonra böyle bir kanunda ısrar etmek ise ayrı bir şeydir.”²⁰

Aliya’nın bu sözleri, baskı rejimlerinde bile hukukun ve onu uygulayan mahkemelerin azınlıkta kalanları, “öteki” olarak görülenleri koruma işlevinin bulunduğunu anlatmaktadır. Hukuk, “öteki” olarak kabul edilenlere adil davranılmasını gerektirmektedir. Tam da bu nedenle Aliya şu önemli tespiti yapar: “Her sosyal düzenin hukukiliğinin mihenk taşı, muarızlarına ve azınlıklara karşı takındığı tutumdur.”²¹

4. Hürriyet: “Hayatımıza anlam veren şey”

Adaletin ve hukukun günümüzde en önemli tezahürü ve ete kemiğe bürünmüş hali, temel hak ve hürriyetlerdir. İnsanın sadece insan olmaktan dolayı hak ve hürriyetlere sahip olduğu fikri, Doğunun ve Batının ortak mirasıdır. Osmanlı’nın son döneminde Divan-ı Temyiz Başkanlığından Maarif Nazırlığına, birçok alanda görev yapmış olan Mehmet Tahir Münif

---

¹⁶ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım: Zindandan Notlar*, 21. Baskı, Çeviren: H.T.Baçoğlu, (İstanbul: Klasik yayınları, 2015), s. 171.

¹⁷ *Ibid.*, s. 172.

¹⁸ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s.299.

¹⁹ A. İzzetbegović, *Inescapable Questions: Autobiographical Notes*, (Leicester: Islamic Foundation, 2003), s.68; İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s.77.

²⁰ İzzetbegoviç, *Köle Olmayacağız*, s.14.

²¹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s. 299.

Paşa, 1884 yılında basılan *Hikmet-i Hukuk* (Hukuk Felsefesi) adlı kitabında hakların evrenselliğini çok güzel anlatmıştır. Münif Paşa'ya göre "hukûk-ı tabî'yye (doğal hukuk) insanın fitratında mevcûd olan şeylerdir; bin sene evvel şöyle idi ammâ şimdi böyle olmak lâzım gelir denemez; kezâlik Avrupa'da öyledir ammâ Asya'da da böyle olmak iktizâ eder denemez; zirâ hikmetin memleketi ve yeri ve yurdu olmaz; hikmet her yerde hikmettir."²²

Gerçekten de sözgelimi inanç ve ifade özgürlüğünü farklı düşünürler farklı temellerde savunmuşlardır. John Locke, 1685 yılında yazdığı *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*'ta inanç özgürlüğünü İncil'e atıfla savunuyordu. Locke şöyle diyordu: "İsa'nın Kilisesinin başkalarına zulmedip, ateş ve kılıç ile onları kendi inancını ve doktrinini benimsemeye zorlaması gerektiğini Yeni Ahit'in hiçbir kitabında hâlâ bulamadım".²³

Aliya İzzetbegoviç'e göre ise "Düşünce ve inanç hürriyeti, her şeyden evvel başka türlü düşünmek ve inanmak hakkı"dır.²⁴ İzzetbegoviç, 1994 yılında verdiği bir konferansta inanç, düşünce ve ifade özgürlüğünü Kur'ana atıfla haklılaştırıyordu. Kendisine sorulan "savaştayız, neden sansürü devreye sokmuyorsunuz?" sorusunu şöyle cevaplamıştır: "*Yaşadığım onca şeyden sonra asla bu tür yasaklara taraftar olmayacağım... Bu yalnızca bir ilke sorunu değildir, aynı zamanda bir verimlilik sorunudur. Yasakların ve baskının insanları ikna etmek konusunda yapabilecek bir şeyi olmadığına inanıyorum*". Aliya, devamında, soruyu soran kişiye Kur'andaki "Dinde zorlama yoktur" ayetini hatırlattığını, geniş yorumlandığında bunun "inançlarda, düşüncelerde herhangi bir baskının söz konusu olamayacağı" anlamına geldiğini ifade etmiştir.²⁵

Tam da bu noktada Aliya'nın "Dinde zorlama yoktur" ayetinden hareketle, özgürlük ve ahlak arasında kurduğu muazzam bağlantıya dikkat çekmek gerekir. Aliya'nın düşüncesinde insani varoluşu anlamlı hale getiren ezelden beri seçmeye mahkûm ve mecbur kılınmasıdır. Başka bir ifadeyle varoluşun temelinde hürriyet vardır.

Aliya insanın özgürlüğe mahkûmiyetini şöyle ifade eder: "*İnsan cennetten çıkarıldığından beri kendisine verilen hürriyetten kurtulamıyor, iyilik ve kötülük dramının içinden dışarı çıkamıyor,*

²² Münif Paşa, *Hikmet-i Hukûk*, Hazırlayan: G.Doğan, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2016), § 2, s.22.

²³ J.Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, Çeviren: M. Yürüşen, (Ankara: Liberte, 2004), s.36.

²⁴ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, s.299.

²⁵ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, s. 62.

hayvan veya melek gibi masum olamıyor. Kendi hürriyetini seçmeye ve kullanmaya, iyi veya kötü olmaya, tek bir kelimeyle insan olmaya mecburdur. Bu seçme kabiliyeti, neticesi ne olursa olsun, kâinatta mümkün olan varoluşun en yüksek şeklidir.”²⁶

Aliya “hayatımıza anlam veren şey”²⁷ olarak nitelendirdiği hürriyet ile ahlak arasındaki ilişkiyi de şu veciz sözlerle açıklar: "*Diktatörlük günahı yasaklasa bile ahlaksızdır, demokrasi ona izin verse bile ahlaklıdır. Ahlakilik özgürlükten ayrılamaz. Ancak hür fiil ahlaki fiildir. Bir diktatörlük özgürlüğü, dolayısıyla seçme imkanını ortadan kaldırmak suretiyle, kendi temellerinde ahlakçılığın nefyini içerir. Bu noktaya kadar, tarihteki tüm tezahürler ne olursa olsun, din ile diktatörlük birbirlerini karşılıklı olarak dışlarlar.”²⁸*

Buraya kadar yaptığımız açıklamalardan şunu çıkarabiliriz: Aliya, adalet, hukuk ve hürriyet kavramlarından hareketle, telifi imkânsız farklılıkların bulunduğu bir dünyada birlikte yaşamının ön şartının fanatizmden uzak kalma olduğunu savunmaktadır. Bu kadim meseleyi ele alırken de bir yandan “Dinde zorlama yoktur”, “Allah adaleti emreder” gibi Kur’ani hakikatlere, diğer yandan da aynı kaynaktan beslenen “insan olmak ve insan kalmak gibi” ahlaki ilkelere dayanmaktadır.

Sonuç yerine

Değerli katılımcılar,

Aliya’nın düşüncesi ve pratiği sadece Avrupa’nın değil tüm dünyanın uzun süredir yaşadığı akıl tutulmasından çıkışın yolunu göstermektedir. Bu akıl tutulması toplumsal siyasal ve hukuksal alanda “öteki”ni dışlayan tek boyutlu bir anlayışın hâkim olması olarak ortaya çıkmıştır. Bu akıl tutulmasının tüm siyasal kurumlara dahası yargıya da sirayet etmiş olması durumun vahametini göstermektedir.

Aliya, Bosna savaşını da bu anlamda, hoşgörüyü üreten “akıl” (aklıselim) ile onu ortadan kaldırmayı hedefleyen “akıl tutulması” (çılgınlık) arasındaki çatışma olarak değerlendirir. Bu çatışmada Saraybosna’da aynı kare içinde bulunan cami, katedral, kilise ve sinagog hoşgörüyü,

---

²⁶ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, s.77.

²⁷ İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, s. 235.

²⁸ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, s.78.

dolayısıyla akliselimi, aynı şehirde 160 kez bombalanan askeri hastane ve temellerine kadar yakılan milli kütüphane ise “akıl tutulması”nı temsil etmektedir.²⁹

Aslında bu çatışma, çok daha önceye dayanan felsefi bir arkaplana sahiptir. Bir tarafta farklılığı zenginlik kaynağı olarak gören, “öteki” ile birlikte yaşamayı sadece toplumsal çeşitliliğin dayattığı bir zorunluluk değil aynı zamanda ahlaki bir ödev olarak gören çoğulcu bir anlayış var. Diğer yanda ise araçsal akla yaslanan, “öteki”ni yok edilmesi gereken bir tehdit olarak gören ve farklılıkları aynılaştırarak homojen bir toplum hayali kuran tek-tipçi anlayış var.

Aliya bu çatışmadan çoğulculuğu savunan akliselimin galip çıkacağından emindir. Saraybosna’da her gün bombaların düştüğü, binlerce insanın hayatını kaybettiği, binlercesinin sakat kaldığı, tarihi binaların yerle bir edildiği bir dönemde bile tüm olumsuzlukları zikrettikten sonra şöyle seslenmişti: "İnsan olmak ve insan kalmak, Allah'a ve kendimize karşı sorumluluğumuzdur."³⁰

Aliya bu sözüyle ve örneklik teşkil eden hayatıyla günümüz toplumlarının yaşadığı “akıl tutulması”ndan çıkışın reçetesini de sunmaktadır.

Bize düşen ise sadece seçme kabiliyetimizi kullanmaktır.

---

²⁹ İzzetbegoviç, *Köle Olmayacağız*, s. 157; İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, ss. 71-72.

³⁰ İzzetbegoviç, *Konuşmalar*, s.75.